

Fernand en empathie

Scriptie bij de afdeling Moderne Letterkunde

Naam: Henrieke Heijkamp
Studentnummer: 3858022
Begeleider: Laurens Ham
Afdeling: Moderne Letterkunde
Opleiding: Nederlandse taal en cultuur
Inleverdatum: 01-11-2014

Samenvatting

In dit onderzoek is gekeken naar de manier waarop de roman *Fernand* gewenst gedrag voorspiegelt voor mannen en vrouwen op het gebied van empathie. Deze onderzoeksvraag past binnen het onderzoeksveld van het sentimentalisme, waarin onderzoek naar begrippen als empathie en emotie in literatuur centraal staan. In mijn onderzoek zijn eerst de bestaande theorieën uit dit onderzoeksveld uiteengezet, waarna deze zijn toegepast in een tekstanalyse van de roman. Uit de analyse is gebleken dat de roman in de ontwikkeling van een aantal personages een beeld geeft van de gewenste manier van gedragen voor mannen en vrouwen. De belangrijkste conclusie is dat de roman uitdraagt dat het voelen van empathie goed is, omdat het positieve effecten heeft. Het is daarnaast gebleken dat er een verschil is tussen mannen en vrouwen, namelijk dat empathisch vermogen voor vrouwen een positief effect heeft, terwijl het voor mannen geen belangrijke functie vervult.

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	p. 4
2. Theoretisch kader.....	p. 5
3. Romananalyse.....	p. 14
3.1 De ontwikkeling van Theodore.....	p. 14
3.2 De ontwikkeling van Antoinette.....	p. 19
3.3 De ontwikkeling van Fernand.....	p. 23
3.4 De rol van focalisatie.....	p. 25
4. Conclusie.....	p. 28
5. Bibliografie.....	p. 29

1. Inleiding

Wanneer ik geïnteresseerden vertelde over de roman *Fernand* die in mijn scriptie centraal staat, leverde dat in alle gevallen bijzonder weinig herkenning op. Het noemen van de schrijfster leverde al net zo min resultaat. Vilan van de Loo schrijft in het voorwoord van de heruitgegeven versie van *Fernand* dat Melati van Java tegenwoordig een onbekende naam is bij het grote publiek. De roem die zij eens genoot in haar eigen tijd, heeft de tand des tijds blijkbaar niet doorstaan. De thematiek die zij in haar romans gebruikt is echter interessant genoeg om nog steeds onderzoek naar te doen. De manier waarop Malati van Java over mannen en vrouwverhoudingen schreef was in die tijd behoorlijk vernieuwend in de Nederlandse literatuur.

De roman is geschreven aan het eind van de 19^e eeuw, in een tijd waarin het gangbaar was de man te beschouwen als een hoogstaand wezen, moreel en maatschappelijk boven de vrouw staand. Met *Fernand* laat Melati van Java een heel ander beeld zien. De tekst op de achterkant van de roman geeft de lezer al mee dat vrouwen een grotere rol spelen dan mannen: “*Fernand* gaat niet over Fernand. Wel over vier vrouwen, die een sterke invloed op deze gevoelige jongeman hebben.” Met de laatste woorden kom ik ook direct op het onderwerp van mijn scriptie, waarin het begrip empathie centraal staat. In de roman komen ideeën naar voren over het gewenst gedrag voor mannen en vrouwen op het gebied van empathie en medeleven. Ik wil gaan kijken de manier waarop deze ideeën tot stand komen.

2. Theoretisch kader

Het Indisch damescompartiment

Melati van Java, de schrijfster van de roman *Fernand*, wordt door Rob Nieuwenhuys ondergebracht in wat hij noemt het ‘damescompartiment’ van de Indische letterkunde.¹ Het damescompartiment bestaat uit vijf schrijfsters van Indische literatuur. Maria Carolina Frank, Mina Kruseman, Annie Foore, Melati van Java en Thérèse van Hoven hebben er met het schrijven van hun romans aan bijgedragen dat de vrouwenemancipatie aan de einde van de negentiende eeuw steeds meer op de politieke agenda kwam te staan. Volgens Nieuwenhuys waren zij de eerste vijf vrouwelijke auteurs van Indische, koloniale literatuur en brachten ze “grote onderontwikkelde delen van ons volk tot lezen en tot bezinning op hun eigen positie en eigen problematiek.”²

Het onderzoek dat naar de romans van deze vrouwen en dus ook Melati van Java is gedaan, heeft vaak een sterk autobiografisch karakter. Men gaat uit van de auteur en de ideeën die via de auteur tot uiting komen in de roman. Stéphanie Loriaux wijst in een artikel in het tijdschrift *Indische letteren* over vrouwelijke auteurs uit de negentiende-eeuwse Indisch-Nederlandse literatuur bijvoorbeeld op het feit dat de vijf vrouwen die Nieuwenhuys in het damescompartiment plaatste verdwenen zijn naar een subcategorie binnen de literatuur. Ze stelt dat het tijd is “om deze schrijfsters recht te doen, alleen al door hun de plaats te geven die hun binnen de Indisch-Nederlandse literatuurgeschiedenis zeker toekomt.”³ De schrijfsters staan dus centraal in het onderzoek, terwijl het onderzoek naar de romans zelf vaak voor een groot gedeelte buiten beschouwing wordt gelaten of alleen gebruikt wordt als middel om het onderzoek naar de auteur te verrijken of te verduidelijken.

Sentimentalisme en maatschappijkritiek

In mijn onderzoek heb ik gekozen voor een andere aanpak en staat de roman *Fernand* zelf centraal in plaats van de auteur. Ik ga kijken naar de manier waarop *Fernand* gewenst gedrag spiegelt voor mannen en vrouwen wat betreft empathie. De ontwikkeling van een aantal personages op het gebied van empathie laat zien welke ideeën over gewenst gedrag de roman uitdraagt. In *Fernand* zijn aspecten terug te vinden die passen binnen de “stroming” van het sentimentalisme, waarin emotie en empathie belangrijke begrippen zijn. Het sentimentalisme

¹ Nieuwenhuys, R. (1978). P. 216.

² Nieuwenhuys, R. (1978). P. 216.

³ Loriaux, S. (2005). P. 13.

kwam rond het eind van de achttiende eeuw op in verschillende literaire genres en ontlokte sindsdien wisselende reacties, waaronder ook flinke kritiek. Sentimentele literatuur kenmerkt zich door het proberen op te roepen van empathie en emotie bij de lezer. Beschrijvingen van tedere gevoelens, droefheid en ellende zijn vast terugkerende elementen, waarbij personages vaak stereotiepe karakters hebben. Het sentimentalisme kreeg van tegenstanders, onder wie Betje Wolff en Aagje Deken, het verwijt overdreven gevoelig te zijn. Wolff en Deken noemden het verschijnsel een nieuwe modeziekte.⁴

De kritiek op sentimentele literatuur wordt ook door Tompkins (1985) behandeld in haar artikel over de rol van sentimentele literatuur en de bijdrage die zij leverden in politieke en maatschappelijke discussies. Tompkins stelt dat sentimentele romans die in de negentiende eeuw veelal door vrouwen geschreven werden in Amerika, nooit tot de canon de Amerikaanse literatuur hebben mogen behoren door toedoen van twintigste-eeuwse critici. Twee belangrijke kritieke punten waren de populariteit en de emotionaliteit van de romans. Het feit dat de romans zo populair waren, werd verbonden aan kwaliteitsgebrek en de gerichtheid op emotie zou ineffectief zijn.⁵ De vrouwelijke auteurs werd verweten dat zij een negatieve invloed hadden op de lezer, omdat zij hun publiek gevangen hielden in een droomwereld gebouwd op clichés.⁶ Tompkins neemt in haar artikel een tegenovergesteld standpunt in door te laten zien dat deze sentimentele romans juist een sterke bijdrage hebben geleverd in maatschappelijke kwesties, waarbij ze als voorbeeld de bekende roman van Stowe, *Uncle Tom's Cabin*, als uitgangspunt neemt. Ze wijt de kritiek op sentimentele literatuur aan het feit dat twintigste-eeuwse critici uitgaan van het modernistische idee dat literatuur wordt gekenmerkt door representatie van de werkelijkheid. Vanuit dat idee is de sentimentele roman, waarin men probeert de werkelijkheid te veranderen door een beroep te doen op de emotie van de lezer, het tegenovergestelde van wat men als goede literatuur ziet.⁷ Deze kritiek is volgens Tompkins dus niet helemaal geldig, omdat men met verkeerde maatstaven meet.

De kracht van de sentimentele roman ligt in het feit dat ze haar publiek kan bespelen door een beroep te doen op hun emoties. Dat is waarom deze romans ook grote invloed kunnen hebben binnen de politiek en de maatschappij, zoals *Uncle Tom's Cabin* veranderingen heeft teweeggebracht in de ideeën van mensen over slavernij en de discussie

⁴ Algemeen letterkundig lexicon, DBNL. (geraadpleegd via de website op 06-10-'14: http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02823.php.)

⁵ Tompkins, J. (1985). P. 123.

⁶ Tompkins, J. (1985), P. 125.

⁷ Tompkins, J. (1985), P. 125.

hierover in de politiek op gang heeft gebracht.⁸ De kritiek dat de sentimentele literatuur hun publiek een sprookje zou laten zien en in een droomwereld gevangen houdt, is niet terecht. De romans laten juist de werkelijkheid zien: “[...]it is possible for modern readers to see how its tearful episodes and frequent violations of probability were invested with a structure of meanings that fixed these works, for nineteenth-century readers, not in the realm of fairy tale or escapist fantasy, but in the very bedrock of reality.”, zegt Tompkins.⁹ De scene in *Uncle Tom's Cabin* waarin kleine Eva sterft, wordt door de critici gezien als hét toonbeeld voor het standpunt tegen de sentimentele literatuur door de overdreven emotionele taal en het overvloedig voorkomen van tranen. Tompkins laat zien dat daarmee juist de overwinning wordt getoond, de dood als vorm van verlossing en niet als ondergang. In dat licht zijn de tranen en de emoties juist positief, omdat ze bijdragen aan de betekenis van die overwinning.¹⁰ Volgens Tompkins is de sentimentele roman dus veel meer dan vrouwelijke, emotionele lectuur die beperkt is binnen het huiselijke domein. Het heeft juist een veel bredere functie, omdat het maatschappelijke problemen aankaart en zo de belangen van de mensheid op het oog heeft.¹¹

Van sentimentalisme naar empathie

Zoals hiervoor al besproken, zijn binnen de sentimentele roman empathie en emotie belangrijke begrippen. Naar empathie is binnen de literatuur is al meer onderzoek gedaan bijvoorbeeld door Suzanne Keen (2007) in *Empathy and the novel*. Hierin staat onder andere de problematische relatie centraal tussen roman en werkelijkheid. Bepaalde romancritici stellen namelijk dat bepaalde narratieve technieken, zoals bijvoorbeeld het gebruiken van de eerste persoon, bijdragen aan de empathische ervaring van de lezer tijdens het lezen van de roman. Met empathie wordt bedoeld dat de lezer zich gaat identificeren met een fictieel karakter in de roman en als gevolg daarvan meeleeft met het personage. Dit kan zelfs ook tot gevolg hebben dat de lezer tot actie overgaat, wat altruïsme wordt genoemd. Hierbij gaat het om het omzetten van medeleven in daden, dus om het tonen van behulpzaamheid naar anderen om je heen.¹² Er wordt dus een duidelijk onderscheid gemaakt tussen empathie (medeleven) en altruïsme (het overgaan tot actie). Keen wil onderzoeken in hoeverre deze relatie tussen roman (empathische elementen) en werkelijkheid (altruïsme) echt aanwezig is.

⁸ Tompkins, J. (1985), P. 126.

⁹ Tompkins, J. (1985), P. 127.

¹⁰ Tompkins, J. (1985), P. 128/ 131.

¹¹ Tompkins, J. (1985). P. 147.

¹² Keen, S. (2007). Preface viii.

Er is in verschillende disciplines interesse voor het onderwerp empathie in de roman. Psychologen, filosofen en andere vakrichtingen binnen de geesteswetenschap geloven in het idee dat empathische gevoelens leiden tot behulpzaamheid tegenover anderen, wat zou resulteren in minder agressie en een betere samenwerking in conflictsituaties.¹³ Ook neurowetenschappers hebben zich gebogen over het fenomeen en hebben een mogelijk gebied in de hersenen ontdekt dat actief zou worden bij het lezen van romans, namelijk het gebied dat geassocieerd wordt met empathie.¹⁴ Het lezen van een roman kan dus positieve effecten hebben. Zo kan het een sociale functie innemen: als mensen ideeën over romans met elkaar delen en samen praten over een roman, creëert dit een gevoel van saamenhorigheid. Het komt ook voor dat mensen bepaalde ideeën uit een roman de rest van hun leven met zich meenemen.¹⁵ Keen staat echter kritisch tegenover het veronderstelde positieve effect van een roman op het empathisch vermogen van de lezer. Er zijn namelijk veel factoren van invloed op de effectiviteit van narratieve empathie; het lijkt erop dat er op dit punt grote verschillen tussen individuele lezers bestaan. Narratieve empathie houdt in dat de auteur bepaalde middelen inzet in zijn roman om gevoelens van empathie bij zijn lezer op te wekken. Dit kan bijvoorbeeld het gebruik van de eerste persoon zijn, waardoor de lezer zich meer aangesproken zal voelen en zich makkelijker kan identificeren, omdat dit een directe aanspreekvorm is. Keen wijst er echter op dat niet alle lezers hetzelfde niveau van empathisch vermogen hebben.¹⁶

In haar boek laat Keen een geschiedenis zien van het concept empathie door de eeuwen heen. Het gebruik van het specifieke woord ‘empathie’ komt pas op aan het begin van de twintigste eeuw. In de achttiende eeuw wordt als ‘voorloper’ van empathie het woord sympathie gebruikt. Er bestaan dan al uiteenlopende opvattingen over sympathie. Samuel Johnson definieert sympathiseren als het meeleven met elkaar, hetzelfde voelen als een ander. Volgens David Hume is sympathie wat moderne psychologen emotionele besmetting noemen: de geest van de mens spiegelt die van de ander. Adam Smith stelt dat het perspectief innemen van een ander de mens in staat stelt om ‘kopieën’ te maken van andermans gevoelens. We plaatsen onszelf in verbeelding in de situatie van een ander, worden in bepaalde mate de andere persoon en kunnen zelfs ervaren hoe de ander zich voelt. Smith en Hume verbinden sympathie allebei aan maatschappelijke principes. Volgens Smith maakt sympathie ons goede

¹³ Keen, S. (2007). Preface vii.

¹⁴ Keen, S. (2007). Preface viii.

¹⁵ Keen, S. (2007). Preface xi.

¹⁶ Keen, S. (2007). Preface xii.

burgers, volgens Hume neemt het eigenbelang erdoor af. Dat is wat ook terugkomt in de achttiende-eeuwse sentimentele roman. De Engelse roman kreeg in de achttiende eeuw een steeds groter publiek, dat voornamelijk uit vrouwen bestond. Sympathie is daarin een veelvoorkomend en -gebruikt thema, waarmee men inspeelde op gevoeligheid. Er is sprake van gevoeligheid wanneer er bij het publiek een reactie komt op het zien van emoties bij anderen. Deze romans waarin gevoelens sterk naar voren worden gebracht werden gezien als vorm van sociale binding. Men geloofde dat gevoeligheid leidde tot compassie (medeleven) en actieve welwillendheid.¹⁷

In de negentiende eeuw komt er steeds meer aandacht voor de actieve verandering die literatuur teweeg zou kunnen brengen. Er is een aantal teksten dat inderdaad veranderingen in de maatschappij heeft gebracht of in ieder geval in de publieke opinie, maar van de tienduizenden romans die zijn verschenen is er maar een klein aantal waarbij dit soort processen ook echt in gang gebracht werden. De romans waarbij het wel gebeurt hebben vaak een politieke lading, zoals bijvoorbeeld *Oliver Twist* van Charles Dickens, waarin kritiek geleverd werd op het armensysteem in die tijd. Net als Tompkins noemt Keen ook het voorbeeld van *Uncle Tom's Cabin* van Stowe, waarin slavernij aan der orde komt. De invloed van de roman reikt dus verder dan de persoonlijke situatie van de lezer; romans kunnen bijdragen aan zaken van wereldbelang.¹⁸

Gender en empathie

In *Emotions in History* van Ute Frevert (2011) komt een bijzonder aspect van empathie aan de orde, namelijk gender, wat goed aansluit bij mijn eigen onderzoek. In *Fernand* zien we namelijk verschillen over gewenst gedrag voor mannen en vrouwen als het gaat om het voelen van medeleven. Frevert behandelt in haar boek genderverschillen op het gebied van emoties. Zij stelt dat genderverschillen van toepassing zijn op elke periode in de geschiedenis en op elk gebied, dus ook op het gebied van emoties.¹⁹ In de achttiende eeuw zijn er bepaalde opvattingen over de stereotiepe verschillen in de gedragingen van mannen en vrouwen. Het idee bestond dat het goed was voor de mens om zijn gevoelens en emoties te reguleren en onder controle te houden. Men was van mening dat vooral mannen hiertoe in staat waren, omdat zij een krachtig en sterk karakter zouden hebben. Vrouwen zouden de morele wilskracht en discipline missen en zouden zich daardoor vaker laten gaan in hun emoties. In

¹⁷ Keen, S. (2007). P. 42- 44.

¹⁸ Keen, S. (2007). P. 52- 53.

¹⁹ Frevert, U. (2011). P. 88.

recenter onderzoek blijven deze stereotiepe verwachtingen over de gedragingen van mannen en vrouwen nog steeds tot op zekere hoogte bestaan. Boosheid wordt bijvoorbeeld gezien als een mannelijke emotie. Mannen slaan en gooien met dingen, terwijl vrouwen hun boosheid uiten door te huilen.²⁰ Hoewel deze opvattingen een consistent beeld lijken te geven, zijn er ook tegenstrijdigheden te vinden, omdat de wereld van emoties extreem divers en ingewikkeld is. Ook in de achttiende eeuw bestonden er al discussies op dit punt. Kant bijvoorbeeld stelt dat de redelijke natuur van de man hem helpt zijn passies te reguleren en onderdrukken. Zijn tijdgenoot Campe echter maakt duidelijk dat mannen juist heet getemperd zijn, wat in contract staat met de visie van Kant.²¹

In haar bespreking van gender en emoties komt Frevert uiteindelijk ook terecht bij empathie. Zij stelt dat auteurs uit de negentiende en vroeg twintigste eeuw geloofden dat vooral vrouwen het vermogen hadden om mee te voelen wat een ander voelt, omdat ze meer meelevend en welwillend zijn dan mannen. Mannen zouden hun eigen gezondheid belangrijker vinden dan die van anderen en zouden vaak naar voren komen als koelbloedig en hard.²² Frevert stelt dat hedendaagse psychologen en neurowetenschappers hierbinnen een onderscheid maken tussen empathie en compassie. Dit onderscheid zal ik ook in mijn eigen onderzoek gebruiken. Empathie houdt in dat de emotionele toestand van mensen beïnvloed wordt door het zien van de emotionele toestand van anderen. Door je te identificeren met de ander kun je voelen wat de ander voelt. Compassie hoeft niet perse in te houden dat je de gevoelens van een ander beleeft, maar heeft meer te maken met de wil of de wens om de situatie van een ander te verbeteren en veronderstelt dan ook een vorm van actie.²³ Dit onderscheid zagen we eerder ook al bij Keen, hoewel zij in plaatst van compassie spreekt van altruïsme. Lijden en verdriet zijn componenten die compassie doorgaans versterken. De mens heeft over het algemeen moeite met het zien van lijden bij zijn medesoort. Dit resulteert in gevoelens van medeleven en compassie, waarbij geprobeerd wordt de situatie van de lijdende persoon te verzachten door gevoelens te delen en medelevende woorden te spreken.²⁴ Het zien van verdriet en lijden heeft dus een versterkend effect op empathie en compassie.

Net als Tompkins en Keen bespreekt ook Frevert empathie in relatie tot de maatschappij en politiek, waarbij ze de anti-slavernijbeweging als voorbeeld gebruikt. In de achttiende eeuw werd gevoeligheid een belangrijk onderwerp. Er werd veel geschreven over

²⁰ Frevert, U. (2011). P. 94- 98.

²¹ Frevert, U. (2011). P. 106- 107.

²² Frevert, U. (2011). P. 149.

²³ Frevert, U. (2011). P. 150.

²⁴ Frevert, U. (2011). P. 161.

het de positieve invloed van gevoeligheid, het voelen wat een ander voelt en dat met elkaar delen. Aan het eind van de achttiende eeuw kwam daar kritiek op, onder andere door Kant, die stelde dat deze gevoeligheidscultuur weinig effectief was en tekortkwam op het gebied van daadkracht. Er kwamen bewegingen op die in plaats van de bestaande cultuur, waarin het schrijven over gevoelens centraal stond, het omzetten van gevoelens in daden voorop stelden.²⁵ Zo ontstond een literatuur, waarin men probeerde ideeën van mensen over bepaalde maatschappelijke en politieke zaken te beïnvloeden, zodat er een actieve verandering zou plaatsvinden in de bestaande situatie. In dit geval is er dus sprake van meer dan alleen empathie, maar ook van compassie door een poging tot het verbeteren van de situatie van anderen, bijvoorbeeld de slaven in de tijd van de slavernij.

Gender, representatie en focalisatie

Zoals eerder vermeld, zien we in Fernand verschillen voor mannen en vrouwen over gewenst gedrag als het gaat om het voelen van medeleven. Om de ideeën over gewenst gedrag in de roman te achterhalen, is de term representatie belangrijk. Maaïke Meijer (2005) neemt de kritiek van representatie als uitgangspunt voor een analysemethode om sekse in literatuur te onderzoeken. Representatie in brede vorm gaat over alle in taal of beeld gevatte uitingen. Een tekst draagt via taal bepaalde ideeën uit die een cultuur vormen. Meijers ideeën sluiten aan bij de bestaande opvatting dat empathie een verandering kan teweegbrengen in de gedachten en acties van mensen. Het uitgangspunt van haar boek is namelijk dat representatie werkelijkheids-vormend is, waarbij ze kijkt naar de manier waarop de lezer aangesproken wordt en ‘in het verhaal getrokken’ wordt.²⁶ Een tekst bestaat dus niet alleen binnen zijn eigen werkelijkheid, maar kan ook daarbuiten invloed uitoefenen, zoals Meijer zegt: “Doordat representatie ‘werkt’ in de individuele consumenten ervan kunnen complexe vormen van breder maatschappelijk effect [...] daadwerkelijk tot stand komen”.²⁷ Hier zien we weer duidelijk de relatie tussen literatuur en de maatschappij die eerder ook geïllustreerd is. De representaties van de mannelijke en vrouwelijke personages in een roman bevatten vaak conventionele betekenissen van sekse.²⁸ Het weerspiegelt de heersende ideeën en opvattingen die men in de tijd dat de roman geschreven werd, had over vrouwelijkheid en mannelijkheid.

²⁵ Frevert, U. (2011). P. 173- 174.

²⁶ Meijer, M. (2005). P. 1- 2.

²⁷ Meijer, M. (2005). P. 2.

²⁸ Meijer, M. (2005). P. 8.

Om deze verschillen in sekse te analyseren, ga ik kijken naar de vertelsituatie in de roman, waarbij de term focalisatie een belangrijke plek inneemt. In *Vertelduivels* van Herman en Vervaeck wordt de focalisator uitgelegd als “de instantie die waarneemt en die daardoor bepaalt wat de lezer aangeboden wordt.”²⁹ Die instantie is een verteller die op verschillende manieren aanwezig kan zijn in een verhaal. Een vertelinstantie of verteller staat altijd in bepaalde verhouding tot het vertelde, waarbij er dus een waarnemend subject (verteller) aanwezig is en een object dat waargenomen wordt (het vertelde). Hierbinnen wordt op twee niveaus onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten vertellers. Ten eerste is er een onderscheid tussen de intradiëgetische- en de extradiëgetische verteller, waarbij de extradiëgetische verteller boven het vertelde staat en de intradiëgetische verteller behoort tot het vertelde zelf.³⁰ Naast dit hiërarchische onderscheid wordt er ook een onderscheid gemaakt met betrekking tot de betrokkenheid van de verteller bij het vertelde. Een homodiëgetische verteller heeft zelf meegemaakt wat hij vertelt en een heterodiëgetische verteller heeft het niet zelf meegemaakt.³¹

Deze verschillende soorten vertellers kunnen elkaar gedurende het verhaal afwisselen, waarbij de focalisatie ook steeds kan veranderen. Gebeurtenissen in een verhaal kunnen door verschillende personages afwisselend waargenomen worden, waarbij de focalisator dus steeds verandert. Herman en Vervaeck behandelen in hun boek ook de ideologische eigenschappen van focalisatie die interessant zijn in het licht van mijn eigen onderzoek. De manier waarop de focalisator bepaalde situaties waarneemt stelt vaak een bepaalde ideologie aan de orde. De verteller of een personage kan bijvoorbeeld bepaalde voorkeuren in passages focaliseren die een mening over een bepaald onderwerp laten zien. De mate waarin de ideologie in een verhaal eenduidig is aan te wijzen, hangt af van het aantal focalisators in de tekst. Hoe meer focalisators er zijn, hoe moeilijker het wordt een eenduidig beeld te krijgen van de ideologie.³²

²⁹ Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). P. 75.

³⁰ Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). P. 85.

³¹ Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). P. 88.

³² Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). P. 82.

3. Romananalyse

Om een beeld te kunnen geven van de onderlinge relaties en verhoudingen tussen de belangrijkste personages in de roman, geef ik eerst een korte samenvatting. De roman vertelt het verhaal van Fernand, de zoon van Antoinette van Leeuwenburgh, waarin we zijn leven volgen van zijn kinderjaren tot zijn volwassenheid. Fernand en zijn moeder wonen samen in Nederland en hebben een bijzonder hechte band. Antoinette is een alleenstaande vrouw die haar leven praktisch opgeofferd heeft aan het opvoeden van Fernand. Ze is bang hem ooit te zullen kwijtraken aan een vrouw, waardoor ze op een haast obsessieve manier haar zoon probeert voor zichzelf te houden. De twee vrouwen waarvan ze Fernand hoofdzakelijk probeert weg te houden zijn Nora van Noorden en Theodore van Vaerne. Zij zijn beide dochters van Ida van Noorden die getrouwd is met kapitein van Noorden. Kapitein Van Noorden is een gepensioneerde Hollandse militair die in Indië heeft gediend en nu is teruggekeerd naar Nederland. Theodore heeft een andere achternaam, omdat ze het kind is uit het eerste huwelijk van Ida van Noorden met Albert van Vaerne en bij haar grootouders, de ouders van Albert, in Batavia is opgegroeid. Theodore wordt door Van de Loo in haar voorwoord beschreven als het vrouwelijke hoofdpersonage van de roman.³³ Ze is een jonge, onafhankelijke vrouw die opstandig naar haar omgeving reageert en Fernand het hoofd op hol brengt. Haar halfzus Nora van Noorden kent Fernand al vanaf dat ze jong zijn en is zijn jeugdvriendin. Langzaam gaat ze echter meer voor hem voelen, maar deze gevoelens durft ze niet uit te spreken. Als blijkt dat Fernand en Theodore wederzijdse gevoelens hebben, besluiten ze met elkaar verder te gaan, maar worden daarbij hard tegengewerkt door Fernands moeder Antoinette. Uiteindelijk besluit Theodore omwille van de band tussen Fernand en zijn moeder de relatie te verbreken en met haar grootouders terug te gaan naar Batavia. Fernand denkt dat Theodore hem bedrogen heeft, maar als hij erachter komt dat zijn moeder de reden is van haar vertrek besluit hij haar achterna te reizen naar Batavia. Daar ontdekt hij dat Theodore en haar opa een ziekte opgelopen hebben op de boot en beide daaraan overleden zijn. Fernand besluit dan uiteindelijk om met Nora te trouwen, nadat hij zich verzoend heeft met zijn moeder. Ter nagedachtenis aan Theodore wordt hun eerste kindje naar haar vernoemd, waardoor ze toch nog in zekere mate blijft voortbestaan.

Ik ga nu eerst analyseren hoe een aantal belangrijke personages zich gedragen, bezien vanuit de theorievorming rond empathie en compassie, waarna ik vervolgens kort in zal gaan

³³ Java, M. van (2009). P. 7.

op de rol die focalisatie inneemt als het gaat om de verschillen die naar voren komen tussen mannelijke en vrouwelijke personages in de roman.

3.1 De ontwikkeling van Theodore

Theodore van Vaerne wordt in het voorwoord van de roman door Vilan van de Loo de “femme fatale” van de roman genoemd.³⁴ Ze is bij haar grootouders in Batavia grootgebracht. Haar moeder, Ida van Noorden, heeft haar afgestaan tegen maandelijkse vergoeding van de grootouders, omdat ze dacht haar kind als alleenstaande moeder niet goed op te kunnen voeden. Theodore wordt pas later in de roman geïntroduceerd. We zien haar voor het eerst wanneer ze op bezoek is bij haar “tante” Alwine. Dit is direct een belangrijke passages wanneer we letten op de ontwikkeling van Theodore op het gebied van empathie en compassie. Theodore is met Alwine in gesprek over het onderwerp lijden. Alwine is een vrouw met lichamelijke beperkingen, ze is blind en verlamd, maar desondanks vergelijkt ze het lijden met een ruwe ongeslepen steen, die schitterend geslepen moet worden, zodat het een kostbare steen wordt.³⁵ Met deze vergelijking wordt eigenlijk al het pad uitgestippeld van de ontwikkeling die Theodore in de roman doormaakt. Voor Theodore is het lijden nu nog een ruwe ongeslepen steen. Ze kan nog niet de kostbaarheid en de schoonheid van het lijden zien. Dat zien we aan haar reactie als ze zegt: “Ik zie het leven als een lange, vervelende weg, vol slijk en doornen. Gaan moet ik die, waar ik komen zal weet ik niet, maar ik neem mijn rokken op en licht mijn hieltjes in de hoogte om mij niet te kwetsen of te besmeuren.”³⁶ Later in de roman wordt de ruwe steen langzaam geslepen door haar eigen ervaringen met lijden den ontdekt ze uiteindelijk de kostbaarheid van de steen. Wat opvalt is dat ze het lijden op dit moment als iets ziet dat ze boven alles moet zien te vermijden. Ze heeft hierbij de hoogmoedige gedachte dat ze daar zelf invloed op heeft, dat ze er zelf voor kan zorgen dat lijden haar niet zal overkomen.

Het beeld dat Theodore heeft over lijden staat in relatie met haar empathisch vermogen. De manier waarop ze reageert op Alwine getuigt niet bepaald van invoelingsvermogen of fijngevoeligheid. Zo zegt ze: “Was ik in uw plaats, ik zou wel herstellen. Ik ging naar Europa, raadpleegde dokters en professoren.” En even later: “Uw berusting, uw onderworpenheid, nee, die zouden nimmer de mijne worden. Blind zijn, geen

³⁴ Java, M. van (2009). P. 7.

³⁵ Java, M. van (2009). P. 113.

³⁶ Java, M. van (2009). P. 114.

zon te zien schijnen en dan lam bovendien.”³⁷ In haar woorden klinkt iets door van een beschuldiging aan het adres van Alwine. Als ze wat beter haar best had gedaan, dan had haar leven er een stuk beter uit kunnen zien. Ze schrikt er niet voor terug om de vinger op de zere plek te leggen en Alwine er nog maar eens op te wijzen wat een ellendig leven ze heeft. Hoewel Theodore hier niet bepaald op een sympathieke manier reageert, blijft Alwine haar toch vriendelijk benaderen. Op dit moment in de roman is het echter nog te vroeg voor Theodore om de wijze, ervaren Alwine te kunnen begrijpen. Ze zal eerst zelf de harde kant van het leven moeten ondervinden om te kunnen begrijpen wat Alwine hier bedoelt. Hoewel we zeker kunnen zeggen dat Theodore in deze passage geen empathie toont, is er toch wel een zekere mate van compassie aanwezig. Het is niet zo dat de toestand van Alwine haar helemaal koud laat, zoals we zien wanneer ze zegt dat haar tante een engel is dat ze in deze toestand zo kan leven. Ze toont bijna een soort van bewondering naar Alwine toe, wat even later ook weer duidelijk naar voren komt als ze verzucht waarom zij toch niet die hoop heeft die Alwine wel heeft. Hierin laat ze wel een zekere betrokkenheid zien, maar haar harde woorden tonen aan dat het niet zover gaat dat ze zich kan inleven in Alwines situatie en daardoor kan voelen hoe zij zich voelt. De mogelijkheid tot het voelen van medelijden is wel aanwezig, maar we kunnen dit denk ik nog geen echte empathie noemen.

Een verklaring hiervoor is mogelijk het feit dat Theodore zelf nog maar weinig heeft gezien van de donkere kant van het leven, de smarten, zoals blijkt uit een gesprek dat zij later heeft met Fernand op een muziekkavond. Zij zegt hier tegen hem: “[...] maar ik ben nog zo jong, wat ik van ’t leven gezien heb is nog weinig; ’t is er slechts de lichtzijde van [...]”.³⁸ Dit verklaart waarom zij op dit moment in de roman nog zo weinig empathisch vermogen heeft. Ze heeft immers geen eigen ervaringen, waaraan ze de moeilijkheden in de levens van de mensen om haar heen zou kunnen spiegelen. Haar medeleven blijft heel oppervlakkig, omdat haar voorstellingsvermogen binnen haar eigen beperkte ervaringen gevangen blijft. Ze heeft ook niet de wens om meer te zien van het leven dat alleen de lichtzijde. Fernand vraagt haar of zij niet uitkijkt naar het moment waarop ze de andere kant van het leven zal zien en meemaken, omdat mensen die vreugde én smart in hun leven hebben uiteindelijk alles meer en dieper voelen, waarop ze zegt dat ze ervoor terugschrikt. Smart en lijden is voor haar een afgrond waar ze niet in wil kijken en waar ze het liefst voor weg zou lopen.³⁹

³⁷ Java, M. van (2009). P. 114.

³⁸ Java, M. van (2009). P. 131.

³⁹ Java, M. van (2009). P. 131.

Naarmate de roman vordert, zien we de opvattingen van Theodore over smart en lijden langzaam veranderen. De oorzaak daarvan ligt in bepaalde gebeurtenissen die ze meemaakt en die haar kijk op het leven veranderen. Een belangrijke gebeurtenis in deze ontwikkeling is wanneer haar *baboe*, haar Indische kindermisje, sterft. Deze gebeurtenis is belangrijk in de ontwikkeling van haar empathische gevoelens, omdat dit de eerste keer is dat Theodore te maken krijgt met verdriet en lijden in haar leven. Voordien was haar leven bij haar opa en oma relatief onbezorgd geweest. Ze was een mooi meisje, ging naar feestjes en maakte plezier. Dat ze praktisch uitgehuwelijkt wordt aan meneer Verheide lijkt haar niet al te zeer van haar stuk te brengen. Wat dat betreft houdt ze haar gevoelens steeds aan de oppervlakte en spreekt ze zich niet sterk uit over dit soort zaken. Wanneer haar *baboe* ziek wordt, zien we opeens een andere kant van Theodore, namelijk de kant van haar die zich het lot van een ander aantrekt, al is het nog steeds met enige emotionele afstand. Het zien van haar *baboe* maakt dat ze de vrouw wil helpen in haar zieke toestand. Ze brengt haar bijvoorbeeld een aantal dekens om ervoor te zorgen dat ze het niet langer koud heeft. Hier zien we wat Frevert in haar boek ook aanhaalt, wanneer hij zegt dat het bij medeleven zo is dat je niet zozeer hoeft te voelen wat een ander voelt, zoals bij empathie, maar wel dat er een streven is om de situatie van een ander te verbeteren.⁴⁰ Het medeleven van Theodore heeft als gevolg dat ze haar *baboe* wil helpen, zelfs als dat betekent dat ze ruzie met haar oma krijgt.

De dood van *baboe* brengt pas echt een duidelijke verandering teweeg in haar levensopvatting over lijden en verdriet. Het is dan ook de eerste keer in haar leven dat ze huilt, hier bij haar opa: “En zij lag in zijn armen, luid wenend en snikkend. ’t Maakte een diepe indruk op hem; zij kon stil zijn of knorrig, koppig en uitgelaten vrolijk, maar bedroefd zag men haar nooit;[...].”⁴¹ Het sterfgeval doet haar plotseling een sterk gemis ervaren en als gevolg daarvan verdriet. Deze gebeurtenis is de eerste die haar doet inzien dat lijden en smart niet vermeden hoeft te worden, maar dat het ook je leven kan verrijken. Wanneer ze enige weken later een brief aan Alwine schrijft verwoordt ze die verandering heel duidelijk:

Maar de eenzaamheid naast u, de dood van baboe vooral, de nadering van de schrikkelijke dag [het huwelijk met Verheide], deden mij anders denken; toen zag ik alles in een ander licht. Waarom het niet bekend? Ik maakte kennis met een jonge idealist [Fernand], die dweept zelfs met de smart, en ik vond dat ik het recht niet had

⁴⁰ Frevert, U. (2011). P. 134.

⁴¹ Java, M. van (2009). P. 140.

*mijn leven vrijwillig onder een domper te plaatsen, afstand te doen van het schone, het goede, dat zeker nog in deze wereld bestaat.*⁴²

Haar gesprekken met Fernand hebben haar tot het inzicht gebracht dat smart en lijden nu eenmaal bij het leven horen, en dat juist de aanwezigheid van smart en verdriet de schone dingen in het leven versterken, zoals de uitdrukking ‘geen pieken zonder dalen’ mooi verwoordt. Voordat haar *baboe* stierf, leefde Theodore door zo min mogelijk van het leven te verwachten. Ze probeerde zich als het ware in te dekken tegen teleurstelling en verdriet, met als gevolg dat ze ook nooit echte vreugde kende. Haar gevoelsleven bleef aan de oppervlakte. Het verdriet om *baboe* doet haar inzien dat door deze grote smart, haar vreugde ook groter wordt. Ze kan bijvoorbeeld tijdens een wandeling met Fernand in Duitsland helemaal meegevoerd worden door de schoonheid van de natuur en van de mooie omgeving genieten: “Dat wekt me op, dat doet mijn hart kloppen van genot [...]”⁴³

De relatie tussen Fernand en Theodore illustreert de ontwikkeling van Theodore erg duidelijk. Vanaf het moment dat Fernand haar voor het eerst ziet, is hij al bijzonder gecharmeerd van haar schoonheid en karakter. Theodore echter speelt vanaf het begin met Fernands gevoelens. Het is een cyclus, waarin hoop geven en teleurstellen telkens afwisselende factoren zijn. Theodore toont hierbij weinig inlevingsvermogen in Fernands situatie en houdt weinig rekening met zijn gevoelens. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een gesprek dat zij met haar halfzus Nora heeft over Fernand, nadat zij hem net een brief heeft geschreven waarin zij hem voor de zoveelste keer afwijst. Nora zegt dan: “Nee, je wilt Fernand tot het uiterste drijven, je laat vermoeden dat je hem bemint en dat alleen zijn moeder je belet hem je hand te geven.”⁴⁴ Ondanks haar harde gedrag richting Fernand heeft ze toch gevoelens voor hem, maar ze is niet van plan daar iets mee te doen, zoals in het volgende citaat blijkt: “[...] maar ik ben het niet waard, Fernand; u verdient een liefde, die ik u, vrees ik, nimmer zal kunnen geven; ik ben te egoïstisch opgevoed; ik kan mijzelf niet vergeten.”⁴⁵ Opvallend is de zelfreflectie die hieruit ook blijkt. Ondanks het feit dat ze in staat is te reflecteren op zichzelf, brengt dit geen verandering teweeg in haar gedrag. Uiteindelijk laat ze Fernand op een gegeven moment wel weten dat er hoop is dat ze er in de toekomst anders over zal gaan denken, maar echt overtuigend is het niet.

⁴² Java, M. van (2009). P. 158.

⁴³ Java, M. van (2009). P. 178.

⁴⁴ Java, M. van (2009). P. 213.

⁴⁵ Java, M. van (2009). P. 183.

Het knelpunt in de relatie is niet alleen Theodore's egoïsme, maar ook en vooral Antoinette, de moeder van Fernand, die haar hele leven aan de opvoeding van haar zoon gewijd heeft. Antoinette voelt dat ze Fernand langzaam aan het verliezen is aan een andere vrouw en dan ook nog eens een vrouw uit een familie waar ze al sinds haar jeugd een vete mee heeft. Ze doet er vervolgens alles aan om te voorkomen dat het tot een huwelijk tussen de twee geliefden zal komen. Theodore maakt enigszins gebruik van deze situatie door in plaats van haar best te doen om zich te verzoenen met Antoinette, zodat een relatie tussen haar en Fernand mogelijk kan worden, zich net zo vervelend tegenover haar mogelijk toekomstige schoonmoeder op te stellen als Antoinette dat tegenover haar doet. Hoewel ze weet dat ze hiermee Fernand pijn doet, het is voor hem immers onmogelijk te kiezen tussen zijn moeder en zijn geliefde, kan ze haar trots en egoïsme niet opzij zetten omwille van hem.

Naarmate we verder komen in de roman verandert er iets in de houding van Theodore, vooral met betrekking tot haar relatie met Fernand en haar schoonmoeder. De dood van haar tante Alwine kan gezien worden als het keerpunt in de situatie. Alwine schrijft Theodore een laatste brief waarin ze haar nog de wijze raad mee wil geven dat alleen het lijden een mens kan louteren en hem kan maken tot de mens waartoe God hem bestemd heeft. Deze woorden ontroeren Theodore en zetten haar gedachten zich in beweging, zoals duidelijk te zien is in de volgende passage: "Maar wat zoek ik nog, is het dan niet duidelijk genoeg, wat die woorden uit het graf spreken? Ons geluk zoeken is niet de vrede vinden. De smart loutert, o mijn God, zou het waar zijn, verlangt u van mij dat ik dit offer breng?"⁴⁶

Theodore begint hier in te zien dat ze omwille van Fernand een keuze zal moeten maken, waarbij ze zelf degene zal zijn die een offer zal moeten brengen. Haar gevoel voor Fernand is de sleutel tot deze keuze. Ze beseft dat ze Fernand zijn leven lang ongelukkig zal maken door de blijvende onenigheid tussen haar en haar schoonmoeder. Ondanks dat het haar de grootste moeite kost, maakt ze vanuit empathie voor Fernand de moeilijkste keus en besluit ze een stap terug te doen. Ze schrijft Fernand een afscheidsbrief, waarin ze niemand de schuld van de situatie geeft, maar alleen mededeelt dat ze een punt achter de relatie zet. De ontwikkeling van het empathisch vermogen van Theodore resulteert dus in het feit dat ze zichzelf hier wegcijfert voor Fernands geluk. In plaats van haar eigen geluk en gevoelens voorop te zetten, is er plaats gekomen voor medeleven en empathie. Dat zien we ook wanneer ze uiteindelijk ziek wordt op het schip, waarop ze met haar grootouders teruggaat naar Batavia aan het einde van der roman. De relatie met haar grootmoeder is altijd moeizaam

⁴⁶ Java, M. van (2009). P. 256.

geweest, omdat zij een koude, harde vrouw was met wie ze vaak ruzie en scheldpartijen had. Op haar sterfbed echter vraagt ze haar oma om vergiffenis voor alle lelijke woorden die ze ooit tegen haar gezegd heeft. Het lijden heeft haar zachter gemaakt en niet alleen haar, maar ook haar oma: “Ook haar had de smart veranderd; de koude, zelfzuchtige vrouw was verdwenen. Zij begreep nu eindelijk waarom men de wereld een tranendal noemt.”⁴⁷ Het lijden of de smart kan gezien worden als de sleutel tot het ontwikkelen van empathisch vermogen. Theodore’s eigen ervaringen met lijden resulteren in een groter medeleven en empathisch vermogen, zoals duidelijk is gebleken uit bovenstaande analyses.

3.2 De ontwikkeling van Antoinette

Antoinette van Leeuwenburgh heeft een bijzonder hechte band met Fernand, geboren uit haar huwelijk met meneer Aldersma, die vrij kort na de geboorte is overleden. Na zijn dood komt Charles Molvink, de broer van Alwine, op het toneel. Hij biedt aan om met haar te trouwen en zou zelfs met alle liefde ook voor haar zoontje willen zorgen. Antoinette houdt van Charles, maar ze is bang dat haar liefde voor hem als gevolg zal hebben dat ze minder plaatst in haar hart overhoudt voor Fernand. Dat doet haar besluiten om het aanzoek van Charles Molvink af te slaan en de opvoeding van Fernand helemaal voor haar eigen rekening te nemen, de rest van haar leven zonder man doorbrengend. Hiermee komt de eigenaardige relatie tussen Fernand en zijn moeder tot stand en dan vooral de ongezone, overdreven liefde die Antoinette voor haar zoon koestert, zoals die valt af te leiden uit de manier waarop zij probeert zijn leven in te richten en te bepalen.

Aan het begin van de roman wordt Antoinette voorgesteld als een vrouw die een redelijk teruggetrokken leven leidt op het landgoed Leeuwenburgh, overigens ook de reden waarom zij in de roman zo genoemd wordt. Via Fernand en Nora raken de families Leeuwenburgh en Van Noorden met elkaar bevriend. Meneer van Noorden is erg onder de indruk van Antoinette en laat geen gelegenheid voorbijgaan om zijn vrouw Ida erop te wijzen dat zij een voorbeeld zou kunnen nemen aan Antoinette. Zij gedraagt zich namelijk altijd correct, is elegant en ziet er uit om door een ringetje te halen. Zijn bewondering slaat alleen niet erg aan bij Antoinette zelf, die een zekere stijfheid over zich heeft. Ze gedraagt zich altijd beleefd naar andere mensen toe, waarbij ze afstandelijk overkomt, zoals we duidelijk zien in de volgende passage: “Het stond Van Noorden maar half aan dat zij hem niet het minste bewijs gaf of zijn bezoek was opgemerkt, en dat zij zijn groet steeds met voorname stijfheid,

⁴⁷ Java, M. van (2009). P. 300.

al was 't dan ook op de gracieusste manier, beantwoordde.”⁴⁸ Zo afstandelijk als ze naar andere mensen kan zijn, zo betrokken is ze bij het leven van haar zoon. Ze heeft praktisch haar eigen leven opgeofferd voor de opvoeding van Fernand.

Dit lijkt in eerste instantie een mooie daad, ware het niet dat haar liefde vooral voortkomt uit zelfzucht en egoïsme, waarbij ze vooral medelijden met zichzelf heeft. De moeilijkheid waarmee Antoinette te maken krijgt is het feit dat Fernand volwassen wordt en zich langzaam los begint te weken van zijn moeder, wat niet makkelijk is gezien haar bijna obsessieve affectie voor hem. Haar diepste wens is om Fernand de rest van haar leven bij zich te kunnen houden, waarbij ze totaal voorbijgaat aan de Fernands eigen welzijn. Dat zien we bijvoorbeeld wanneer er tussen Fernand en Nora een ontluikende verliefdheid begint te ontstaan. Antoinette houdt de ontwikkelingen met een scherp oog in de gaten, omdat ze merkt dat haar zoon minder tijd bij haar thuis doorbrengt en meer tijd met Nora. Ze besluit ze hier een stokje voor te steken door Bruno, de privéleraar van Fernand, erop aan te sturen Nora een huwelijksaanzoek te doen.⁴⁹ Op deze manier zorgt ze ervoor dat, zonder dat Fernand ervan op de hoogte is, zij degene is die de touwtjes in handen heeft. Ze zou dit doen voor Fernands eigen bestwil, omdat Nora geen geschikte huwelijkspartner voor hem zou zijn, terwijl deze list eigenlijk alleen maar een manier is om zichzelf gelukkig te maken.

Net als Theodore maakt ook Antoinette een ontwikkeling door op het gebied van empathie en medeleven, al vindt die bij haar pas helemaal aan het einde van de roman plaats. Daarvoor zien we al enkele keren de strijd tussen eigenliefde en empathie naar voren komen, bijvoorbeeld in de gesprekken die ze heeft met de pastoor die een goede bekende van de familie is. De pastoor fungeert in de roman als uitdrager van het goede voorbeeld, net als Alwine dat ook was voor Theodore. Dat zien we in verschillende passages terug, die ik nu achtereenvolgens zal behandelen. De eerste keer dat hij ten tonele verschijnt ligt Fernand ziek op bed. Zijn moeder is zeer bezorgd, omdat ze bang is haar zoon te verliezen en alleen verder door het leven te moeten gaan. Ze vraagt zich af waarom een liefdevolle God haar het enige wat ze heeft wil laten afstaan. De pastoor zegt dan tegen haar: “Mevrouw, God schenke uw jongske een spoedig herstel, maar bedenk vóór alles, Gods wil geschiede en zelfs de moederliefde geeft u het recht niet zelfzuchtig te zijn.”⁵⁰ Dit is de eerste keer dat hij haar de les voorhoudt om niet aan zichzelf te denken, maar aan de ander, oftewel om medelevend te zijn. Antoinette geeft hier echter geen gehoor aan, zoals later blijkt wanneer er staat dat er in

⁴⁸ Java, M. van (2009). P. 29.

⁴⁹ Java, M. van (2009). P. 90.

⁵⁰ Java, M. van (2009). P. 37.

haar blik geen onderwerping stond te lezen, maar eerder een geest van verzet.⁵¹

In de tweede passage brengt Antoinette een bezoek aan de pastoor om met hem te praten over de toekomst van Fernand waar zij zich enige zorgen over maakt. Zij vraagt zich af of de pastoor Fernand ervan zou kunnen weerhouden om later geestelijke te worden, waarbij haar eigen belang uiteraard weer meespeelt.⁵² In het geval dat Fernand geestelijke zou worden, zou hij namelijk dicht bij haar in de buurt blijven. De pastoor wijst haar er vervolgens op dat de mogelijkheid bestaat dat een geestelijke voor missionaire taken naar het buitenland zou moeten. Na deze informatie is Antoinette al snel genezen van het idee. We zien hier dat Antoinette nog blind is voor haar eigen egoïsme. De pastoor wijst haar er namelijk op dat zij op dat moment alleen haar eigen geluk wenst te verzekeren, waarop Antoinette antwoordt dat wat zij doet niets anders is dan opoffering van haar kant door haar enige kind te wijden aan Gods dienst. Voordat zij het huis van de pastoor verlaat krijgt ze nog een les van hem mee: “Maar bovenal dat wij niet op aarde zijn om ons eigen geluk te zoeken, maar om de wil te doen van onze Vader in de Hemel, die ons leerde hoe wij in zelfverloochening en nederigheid onze vrede moeten vinden.”⁵³ Het lijkt erop dat Antoinette hier al meer bereid is om gehoor te geven aan zijn boodschap, omdat ze zijn advies opvolgt om niet met Fernand te praten over zijn mogelijke toekomst als geestelijke, maar het aan hemzelf over te laten. De les over zelfverloochening en nederigheid heeft ze echter nog niet geleerd. In het vervolg van de roman blijkt namelijk dat wanneer Theodore in het leven van Fernand komt, Antoinette hem niet los kan laten en haar ongezonde moederliefde voorop blijft stellen.

De derde ontmoeting met de pastoor vindt plaats op het moment dat Theodore besloten heeft haar trots opzij te zetten en Fernand te verlaten omwille van de vrede tussen hem en zijn moeder. Theodore schrijft Antoinette dan een brief die de pastoor bij haar aflevert, waarin ze zegt dat er niemand meer tussen haar en Fernand in staat en dat ze op het moment dat ze de brief leest al niet meer in Europa zal zijn. Na deze opofferende daad van de kant van Theodore is Antoinette nog steeds niet bereid haar eigen belangen opzij te zetten voor Fernands geluk. De pastoor wijst haar er op dat zij alles nog goed kan maken door Theodore een brief terug te schrijven, maar Antoinette ziet het besluit van Theodore alleen als voordelig voor haar eigen situatie en besluit niets te doen. De pastoor stelt haar vervolgens de

⁵¹ Java, M. van (2009). P. 38.

⁵² Java, M. van (2009). P. 57. “[...] na een seconde van stilzwijgen [...] ging zij (mevrouw Leeuwenburgh) voort: ‘zou hij geestelijke willen worden?’”, waarna de pastoor zegt: “Mevrouw, u wenst op dit ogenblik slechts uw eigen geluk te verzekeren.”

⁵³ Java, M. van (2009). P. 58.

indringende vraag of het dan niet alleen maar jaloezie en zelfzucht is die haar ertoe zetten zo een afkeer te hebben voor de verloofde van haar zoon, waarop zij antwoordt: “Ik dank u voor uw belangstelling, mijnheer, maar wees overtuigd dat niemand beter weet wat voor een zoon het beste is dan zijn eigen moeder.”⁵⁴ Het blijkt dus wel dat ze nog steeds niet in staat is om haar eigen belang opzij te zetten voor het geluk van Fernand.

De verandering in de houding van Antoinette vindt plaats helemaal aan het einde van de roman. Fernand ontdekt uiteindelijk toch de echte reden van het vertrek van Theodore en verwijt dit zijn moeder. Hij besluit te vertrekken uit Leeuwenburgh en verbreekt alle contact. Zijn beslissing heeft een grote invloed op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van zijn moeder. Zij begint steeds verder achteruit te gaan, houdt zich afzijdig van alle gesprekken en andere sociale gelegenheden en brengt haar dagen alleen nog liggend op bed door. De breuk met haar zoon doet haar inzien dat haar houding en gedrag uiteindelijk alleen maar ongeluk en verdriet teweeg hebben gebracht. Niet alleen voor haarzelf, maar ook voor Fernand. Wanneer Fernand terugkomt en de relatie tussen hem en zijn moeder weer herstelt, begint Antoinette weer op te leven. Ze ziet dat er een band ontstaat tussen Fernand en Nora, de halfzus van Theodore die haar tijdens de afwezigheid van Fernand verzorgd heeft en daarna nog steeds gebleven is, en maakt Fernand er op subtiele wijze op attent dat Nora wellicht een geschikte huwelijkspartner voor hem zou kunnen zijn.

De manier waarop zij met het idee van een toekomstige schoondochter omgaat, is hier totaal anders dan in het geval van Theodore. Ze stelt niet langer haar eigen geluk voorop, maar denkt aan Fernand en wat hem gelukkig zou kunnen maken. Fernand en Nora trouwen met elkaar, waarna een passage volgt die de veranderde Antoinette duidelijk illustreert. De pastoor houdt een rede op de bruiloft, waarin hij zegt dat liefde gebaseerd moet zijn op wederzijdse zelfopoffering en zelfverloochening, waarna er staat:

Diep boog mevrouw Van Leeuwenburgh bij deze woorden het hoofd. Zij zag haar liefste wens vervuld: nu zij toch een schoondochter moest hebben, kreeg zij juist degene die zij onder allen gekozen had en toch, hoe graag zou zij thans enige jaren zijn teruggegaan om haar zoon jong, gelukkig, zonder schaduwen op zijn gemoed en karakter, naast Theodore voor het altaar zien te knielen.⁵⁵

Hiermee laat ze ten diepste gevoelens van spijt zien. Ze zou terug willen gaan in de tijd om alles anders te doen, zodat Fernand uiteindelijk gelukkig geworden zou zijn. Haar medeleven

⁵⁴ Java, M. van (2009). P. 269.

⁵⁵ Java, M. van (2009). P. 315.

heeft het overwonnen van haar zelfzuchtigheid. Haar ultieme daad van zelfverloochening is verwoordt in de laatste woorden van roman, wanneer Fernand voorstelt het kindje Antoinette te noemen en zij vervolgens zegt: “Noem haar om mijnentwille... Theodore!”.⁵⁶

3.3 De ontwikkeling van Fernand

De eerste woorden die Fernand in de roman spreekt zijn: “Blijf maar staan, jongejuffrouw, ik zal u helpen.”⁵⁷ Fernand zegt dit tegen Nora, als zij beiden nog kinderen zijn. Nora heeft een mand met broodjes laten vallen en Fernand biedt haar zijn hulp aan. Deze situatie laat eigenlijk direct compassie zien, al is het op kinderlijk niveau. Fernand ziet het ongeluk van Nora en besluit haar te helpen, vanuit een gevoel van compassie. In tegenstelling tot Theodore en Antoinette, is er bij Fernand geen duidelijke ontwikkeling te zien op het gebied van empathie en compassie. Zijn gevoelsleven is in de roman van ondergeschikt belang, wat duidelijk wordt als we kijken naar focalisatie. Waar we bij Theodore en Antoinette veelvuldig een inkijk krijgen in hun gedachten, is het bij Fernand meer zo dat zijn leven beschreven wordt vanuit de perspectieven van de verschillende vrouwen die in zijn leven een rol spelen. De lezer lijkt minder mee te krijgen van de gedachtewereld van Fernand. Ik wil nu eerst ingaan op de manier waarop Fernand op het gebied van empathie in de roman naar voren komt en vervolgens een verband leggen met de manier waarop focalisatie een rol speelt in de roman.

Zoals uit het citaat aan het begin van de vorige alinea blijkt, was Fernand een kind met compassie. Hij zag het probleem van Nora en probeerde haar situatie te verbeteren. Dit hoeft echter nog niet te betekenen dat hij ook empathisch vermogen heeft. Zoals Frevert zegt is het niet zo dat compassie ook direct empathie impliceert.⁵⁸ In het verdere verloop van de roman zien we weinig empathie in het personage van Fernand. Dit komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren in zijn relatie tot Nora. Fernand en Nora zijn vanaf hun kinderjaren goede vrienden, maar naarmate ze ouder worden ontgroeien ze elkaar langzaam doordat hun relatie een ongelijkwaardig karakter heeft. Fernand is meer ontwikkeld dan Nora en voelt zich op een bepaalde manier geroepen om haar zijn eigen kennis en intellect over te brengen, hoewel hij ook het idee heeft dat zij niet bekwaam genoeg is om hem te kunnen begrijpen, zoals bijvoorbeeld in de volgende passage: “en zo bleven zij praten, of liever, hij sprak en zij luisterde toe; hij verhaalde haar van de wonderen die hij gezien had op reis [...] maar hij

⁵⁶ Java, M. van (2009). P. 318.

⁵⁷ Java, M. van (2009). P. 21.

⁵⁸ Frevert, U. (2011). P. 134.

zweeg over zijn aandoeningen, zijn geestdrift en dweperijen. Dat aan te horen, was Nora nog niet waardig.”⁵⁹ In de roman blijft Fernand deze ongelijkwaardigheid steeds benadrukken, waarbij hij weinig rekening houdt met de gevoelens van Nora. Hij noemt haar bijvoorbeeld op een bepaald moment ook “een dom kuiken”⁶⁰ als hij van plan is de familie te bezoeken. Zijn houding tegenover haar heeft een neerbuigend karakter.

Wanneer Fernand Nora’s halfzus Theodore in beeld komt, is Fernand erg onder de indruk van haar en lijkt hij zich er totaal niet van bewust dat hij Nora’s gevoelens voor hem hiermee erg kwetst. Hij is helemaal gericht op Theodore en praat hier ook over met Nora, wat de situatie voor haar nog pijnlijker maakt. Hij vraagt haar bijvoorbeeld op een bepaald moment om een gunst, namelijk om een goed woordje voor hem te doen bij Theodore, waarna hij zegt: “O, Nora, welk een dienst bewijs je mij daardoor. Als u wist wat ik voor Théo voelde, hoe hoog ik haar vereer! Wat een buitengewoon meisje is zij, nietwaar, Nora?”⁶¹ Hoewel Fernand zich niet zozeer bewust is van het feit dat Nora meer voor hem voelt, zijn zijn woorden ook niet bepaald tactvol en lijkt hij zich moeilijk in te kunnen leven in de constante ondergeschikte houding van Nora ten opzichte van Theodore. Dat blijkt wel uit zijn gesprek met haar, waarin hij uitgebreid ingaat op het feit dat Theodore zo geweldig is.

We zien ook een andere, meer gevoelige kant van Fernand, hoewel dit meer met emotie dan met empathie te maken heeft. Fernand ziet zichzelf als een dichter en kunstenaar en heeft daardoor het vermogen om uit te drukken wat er in zijn hart omgaat. Hij spreekt dan ook vaak op poëtische en dramatische wijze over de dingen die hij meemaakt, wat duidelijk wordt in de volgende passage waar Fernand het over het verschil heeft tussen mannen- en vrouwentranen heeft. Hij zegt dan het volgende tegen Theodore: “[W]eet je, een traan uit een meisjesoog is als de dauwdrop, die een parel gelijk op een schitterende roos blijft liggen, maar een mannentraan is het vocht dat uit de diepe snede sijpelt, welke men sommige bomen toebrengt. De boom blijft leven en bloeien, maar nimmer sluit zich de wond waaruit eens het hartesap druppelde.” Waarop Theodore antwoordt: “O jij dichter! [...] van welke poëtische zijde beschouw je toch het leven”.⁶² Uit de vergelijking die Fernand maakt, blijkt een duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen. Tranen van vrouwen zijn meer oppervlakkig, terwijl mannentranen een veel diepere lading hebben. Fernand lijkt hier te veronderstellen dat mannentranen meer gemeend zijn dan vrouwentranen. Uit zijn woorden blijkt dat Fernand

⁵⁹ Java, M. van (2009). P. 85.

⁶⁰ Java, M. van (2009). P. 66.

⁶¹ Java, M. van (2009). P. 185.

⁶² Java, M. van (2009). P. 215.

duidelijk een rijk gevoelsleven heeft, maar echte empathie en medeleven zijn we niet terug in zijn woorden en daden.

Wat duidelijk wordt is dat mannen in de roman veel minder empathie hebben dan vrouwen. Vooral kapitein Van Noorden is daar een schoolvoorbeeld van. Hij is getrouwd met Ida van Noorden en voelt voortdurend de behoefte zijn vrouw te kleineren, vaak door haar te vergelijken met de in zijn ogen geweldige Antoinette van Leeuwenburg. Ida is een Indische vrouw die moeite heeft met de verhuizing naar Nederland en moet wennen aan de nieuwe situatie. Van Noorden toont weinig begrip voor haar gevoel, waarbij empathie de grote afwezige is. Er is een passage die dit heel duidelijk illustreert. Van Noorden en zijn vrouw zijn op zoek naar een fatsoenlijk huis om in te wonen en krijgen een aanbod voor een woning met een tuin. Ida is gewend aan het weidse landschap in Indië en het buitenleven en is dan ook erg gecharmeerd van de tuin. Van Noorden zegt dan tegen haar: “Maar vrouw! [...] wat hebt u toch weinig doorzicht. Ik begreep dadelijk, zodra ze van die tuin sprak, hoe de vork in de steel zat. Zij is verlegen om een huurder [...], ik ben nieuwsgierig te horen hoeveel ze ervoor hebben moet, maar het huren, nooit!”. En even later zegt de verteller: “Hij kon maar niet begrijpen dat zijn vrouw behoefte had aan verse lucht en een vrije plaats [...]”.⁶³ We zien dat hij ten eerste de gelegenheid pakt om zijn vrouw te kleineren door haar op haar gebrek aan inzicht te wijzen, waarna de verteller ons later laat zien dat hij zich niet kan inleven in haar situatie. Hij begrijpt niets van haar behoefte naar een tuin, die haar zoveel plezier zou doen en besluit het huis dan ook niet te huren. Wat wel opvalt is dat hij er later op terugkomt en het huis toch huurt, maar niet zozeer om zijn vrouw tegemoet te komen. Hij handelt hier eerder uit eigenbelang, omdat de huurprijs van het huis zo laag blijkt te zijn dat er voor hem meer geld overblijft om naar de Sociëteit te gaan, waar hij zijn geld graag uitgeeft aan drank.⁶⁴ De mannelijke personages in de roman zijn vaak erg oppervlakkig uitgewerkt, maar ze geven toch het beeld dat ze weinig medeleven en empathie voelen naar hun omgeving toe. Hun denken en handelen komt vooral voort uit eigenbelang.

3.4 De rol van focalisatie

Zoals uit bovenstaande analyses is gebleken laten de vrouwelijke en mannelijke personages in *Fernand* verschillend gedrag zien op het gebied van empathie. Vrouwen als Theodore en

⁶³ Java, M. van (2009). P. 46.

⁶⁴ Java, M. van (2009). P. 46: “Het werd haar [Ida] echter duidelijk dat Van Noorden alles wat zij uitwon door haar hard werken in de Sociëteit weer verteerde, waar hij het grootste gedeelte van zijn dag doorbracht.”.

Antoinette maken een duidelijke empathische ontwikkeling door, waarbij uiteindelijk blijkt dat medeleven hebben met anderen iets positiefs is, terwijl mannen zoals Fernand en kapitein Van Noorden weinig blijk geven van empathisch vermogen en op dat gebied dus een onderbelichte positie in de roman vertegenwoordigen. Het blijkt moeilijk om deze verschillen te duiden aan de hand van focalisatie. De roman wordt verteld door de extradiëgetische verteller die duidelijk buiten het verhaal staat. Via deze verteller krijgen we een inkijk in de verschillende personages in de roman, waarbij er veel wisseling van focalisatie is, zoals bijvoorbeeld te zien is in de volgende passage:

Onthutst en in allesbehalve aangename stemming keerde Fernand naar de dames terug, maar hij droeg er zorg voor dat men niets zou opmerken van zijn teleurstelling; alleen Nora zag de wolk op zijn voorhoofd.

Haar hart klopte angstig want zij voorzag zware stormen, die de twee wezens, welke zij zo innig liefhad, bedreigden.

Na een half uur kwam mevrouw binnen, statig, deftig, hoogst beleefd, maar als ijs zo koud, Theodore voelde zich niet op haar gemak, en was hierdoor meer geërgerd dan door de koele houding van Fernands moeder.⁶⁵

De externe verteller is hier aan het woord, maar focaliseert achtereenvolgens Fernand, Nora en Theodore. In dit soort situaties blijft de verteller als het ware neutraal, maar als we kijken naar de roman in zijn geheel zien we dat bij vrouwen de gedachtegang in de indirecte rede vaker gebruikt wordt dan bij mannen. Een voorbeeld daarvan zien we in het volgende citaat, waar Antoinette zich zorgen maakt over het feit dat Fernand langzaam afstand van haar aan het nemen is:

Dat is het begin, dacht zij met ontzetting, mijn God! wat een strijd wacht mij nu! In elk geval verlies ik, want die andere, met haar jeugd, schoonheid en geest, heeft een onuitwisbare indruk op zijn hart gemaakt. Dat zij juist de kleindochter moest zijn van de vrouw, die mij rampzalig maakte, o waarom heb ik hem niet aan Nora verbonden, toen het nog tijd was, toen hij mij nog geheel toebehoorde.⁶⁶

Een emotioneel innerlijk betoog, zoals hierboven geschetst, komt vooral voor bij de vrouwelijke personages. Dit geeft hen een meer empathisch karakter in vergelijking met mannen als Fernand en kapitein Van Noorden.

⁶⁵ Java, M. van (2009). P. 190.

⁶⁶ Java, M. van (2009). P. 192.

Het feit dat je als lezer met zoveel verschillende personages meekijkt, geeft het verhaal een enigszins neutraal karakter. Het is zoals Herman en Vervaeck al stellen dan moeilijk een ideologie te achterhalen.⁶⁷ Toch zijn er in de roman wel passages waarin ideeën aanwezig zijn over gewenst gedrag voor mannen en vrouwen. Op het moment dat Fernand er achter komt dat Theodore hem een brief heeft geschreven om hun relatie te verbreken, gaat hij naar zijn moeder en houdt een zeer emotioneel betoog, waarbij hij zijn tranen rijkelijk laat vloeien. Zijn moeder zegt dan tegen hem: “Fernand, wees niet zo onmannelijk, ik kan je niet zien schreien als een meisje!”⁶⁸ Haar woorden vertegenwoordigen de opvatting dat huilen iets onmannelijks is. Tegen het einde van de roman komen we deze opvatting weer tegen, wanneer Fernand van de oma van Theodore hoort dat Theodore is overleden. Fernand zegt dan emotioneel tegen haar oma dat zijn leven verwoest is door het verliezen van zijn geliefde, waarop zij zegt:” Draag het als een man.”⁶⁹ Deze woorden hebben de veronderstelling in zich dat er voor mannen en vrouwen verschillende manieren acceptabel zijn om met verdriet en emotie om te gaan. Voor vrouwen is het geaccepteerd dat zij zich emotioneel uitlaten door te huilen en hun emoties te laten zien, terwijl mannen hun emoties in de hand moeten houden en als een man met de situatie om moeten gaan.

Hoewel de vele wisselingen in focalisatie niet zoveel te zeggen hebben over manier waarop personages in de roman met empathie omgaan, heeft het wel een effect op de lezer. De wisselende focalisatie wordt als middel ingezet om empathie op te wekken bij de lezer. Wanneer de verteller een personage focalisatie geeft, krijgt de lezer daarmee een inkijk in zijn gedachtewereld. Hoe meer je als lezer weet over een personages en zijn drijfveren, hoe meer sympathie er ontstaat. Als gevolg hiervan zal de lezer gaan meeleven met het personage en ontstaat er dus empathie.

⁶⁷ Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). P. 82.

⁶⁸ Java, M. van (2009). P. 274.

⁶⁹ Java, M. van (2009). P. 300.

4. Conclusie

In mijn onderzoek heb ik gekeken naar de manier waarop de roman *Fernand* gewenst gedrag voorspiegelt voor mannen en vrouwen. Uit mijn analyses is gebleken dat een aantal personages in de roman een belangrijke ontwikkeling door hebben gemaakt op het gebied van empathie. Theodore en Antoinette zijn vrouwen die in het begin van de roman laten zien over weinig empathisch vermogen te beschikken. Uit de ontwikkeling van Theodore kan worden opgemaakt dat het ervaren van lijden of smart gezien kan worden als de sleutel tot het ontwikkelen van empathisch vermogen. Theodore's eigen ervaringen met lijden resulteerden in een groter medeleven voor de mensen om haar heen, vooral in haar relatie tot Fernand. Ze besluit uiteindelijk, omwille van het geluk van Fernand, haar eigen geluk weg te cijferen. De ontwikkeling van Antoinette heeft te maken met het verschil tussen eigenbelang en de belangen van anderen, waarbij de goede invloed van empathie naar voren komt. Antoinette leert haar eigenbelang en zelfzucht opzij te zetten voor het geluk van anderen, specifiek voor haar zoon Fernand. Bij Fernand hebben we gezien dat er hij wel een rijk gevoelsleven heeft en zijn gevoelige kanten, maar dat dit niet meteen verbonden kan worden met empathie.

Met de ontwikkeling die deze personages doormaken, geeft de roman een beeld van de gewenste manier van gedragen voor mannen en vrouwen zoals Van Java die uitdraagt. Voor vrouwen is het goed om zichzelf weg te cijferen uit medeleven voor anderen. Empathie maakt je een beter mens en zorgt ervoor dat je de goede keuzes maakt, ook als dat zelfopoffering betekent. Uit de roman blijkt daarentegen dat voor mannen het voelen van empathie geen belangrijke rol inneemt. De mannelijke personages laten weinig inlevingsvermogen zien en maken daarin ook geen ontwikkeling door. Je zou kunnen zeggen dat empathisch vermogen voor vrouwen een positief effect heeft, terwijl het voor mannen geen belangrijke functie vervult. Uit de analyse is ook gebleken dat de roman ideeën bevat over de verschillen voor mannen vrouwen als het gaat om het tonen van emotie. Voor vrouwen is het gerechtvaardigd om hun emoties de vrije loop te laten, terwijl mannen hun emoties onder controle moeten houden en verdriet als een man moeten dragen.

Ik heb me in mijn onderzoek vooral gericht op de ontwikkelingen die de personages doormaakten op het gebied van empathie, waarbij kort het begrip focalisatie kort is aangestipt. Over dit laatste zou echter nog veel meer gezegd kunnen worden, vooral in verband met het effect op de lezer. Dit zou wellicht een interessant onderwerp zijn voor vervolgonderzoek.

5. Bibliografie

Geraadpleegde literatuur:

- Frevert, U. (2011). *Emotions in history*. Amsterdam: University Press.
- Herman, L. & Vervaeck, B. (2005). *Vertelduivels: Handboek verhaalanalyse*. Uitgeverij Vubpress Vantilt.
- Java, M. van (2009). *Fernand*. Met een inleiding van Vilan van de Loo. Amsterdam: KIT Publishers.
- Keen, S. (2007). *Empathy and the novel*. Oxford: Oxford University Press Inc.
- Loriaux, S. (2005). De stilte verbroken: Vijf luide vrouwenstemmen. *Indische letteren*, 20, pp. 13- 23.
- Meijer, M. (2005). *In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Nieuwenhuys, R. (1978). *Oost-Indische spiegel: Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij.
- Tompkins, J. (1985) Sentimental Power: *Uncle Tom's Cabin* and the Politics of Literary History. *Sensational Designs: The Cultural Work of American Fiction, 1790-1860*. New York: Oxford UP, pp. 122-146.